

Verlangen

BERND WANNENWETSCH

Verlangen

Een theologische peiling

Onder redactie van Esther Jonker en Herman Paul

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Ontwerp omslag: Mulder van Meurs
Vormgeving binnenwerk: ZetProducties, Haarlem

ISBN 978 90 239 2808 9

NUR 705

© 2014 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

INLEIDING: EEN THEOLOGIE VAN VERLANGEN 7
– Herman Paul

1. HET VERLANGEN NAAR VERLANGEN 25
Gebod en afgoderij in laatkapitalistische samenlevingen

2. INNERLIJKHEID EN COMMERCIALISERING 49
*Hoe de hermeneutiek van de Romantiek de weg baande
voor een managementcultuur*

3. ‘LET GOED OP WAT U HOORT’ 77
*Luisteren als een morele, transcendente
en sacramentele handeling*

4. ONS LICHAAM, ONS EIGENDOM? 95
*De politiek van het bezitten van ons eigen lichaam
en het lichaam van Christus*

5. THEOLOGIE BEOEFENEN: DE ETHIEK VAN HET VAK 121
Op zoek naar herstel van een wegwijnend ambacht

Verantwoording 143

Inleiding: een theologie van verlangen

Door Herman Paul

Als ik op zondagavond door de Haarlemmerstraat fiets, valt mijn oog op een speelgoedwinkel met Lego- en Playmobildozen in de etalage. Glimlachend denk ik aan dat jochie van een jaar of acht dat mij gisteren vol enthousiasme zijn Legocatalogus liet zien. ‘Die vrachtauto wil ik voor Sinterklaas!’ riep hij. ‘En die brandweer zou ik ook wel willen hebben, of dit tankstation, of deze oplegger...’ Zijn glimmende ogen verrieden de waarheid van het gezegde dat we leven in een ‘culture of desire’.¹ Heel de Haarlemmerstraat geeft daarvan trouwens blijk. Chique spijkerbroeken, dure luchtjes, glimmende smartphones – ze appelleren allemaal aan diepgewortelde verlangens naar status en succes.

Natuurlijk heeft de winkelstraat hierop geen monopolie. Vanaf de Haarlemmerstraat is het nog geen minuutje fietsen naar het Rapenburg, waar het zestiende-eeuwse Academieggebouw de Leidse academische gemeenschap symboliseert. Deze wetenschappelijke omgeving, zeg ik uit ervaring, speelt niet minder gewiekt op heimelijke verlangens in. Al zou wetenschap door waarheidsliefde en honger naar kennis gevoed moeten worden, *rankings* en *output statistics* doen een voortdurend beroep op eerzucht en statusdrang. Of wat te denken van de vrolijk gonzende terrasjes langs de Nieuwe Rijn, die ik passeer als ik vanuit de Haarlemmerstraat via de Vismarkt naar de Hooglandse Kerkgracht fiets? Hier wordt niet enkel bier of bittergarnituur begeerd: verliefdheidshormonen vliegen door de lucht.

Als ik mijn fiets parkeer bij de Hooglandse Kerk en deze mid-

¹ William R. Leach, *Land of Desire. Merchants, Power, and the Rise of a New American Culture* (New York: Pantheon Books, 1993), xiii.

deleeuwse stadskerk binnenstap, besef ik met een blik op de hoge, gotische ramen dat ook hier mijn verlangen wordt aangesproken. Wat willen al die verticale lijnen anders dan mijn hart en zinnen richten op het hogere, het hemelse, het onvergankelijke? Als deze architectuur een theologische lading heeft, dan is het een *sursum corda* – het hart omhoog, naar God en zijn rijk. Onwillekeurig vraag ik me af: Hoe verhouden al deze verlangens zich tot elkaar? Stap ik de kerk binnen om verlost te worden van ‘aardse’ verlangens en mij, in platonische zin, te oefenen in ‘hemelse’ verlangens? Of zou een christelijke theologie van verlangen mij juist kunnen helpen te verlangen naar waarheid, goedheid en schoonheid op aarde? Bestaat er überhaupt een theologie van verlangen?

HOOFD, HART EN HANDEN

Ik heb twee redenen om deze vraag te stellen. De eerste is een praktische. Als elke winkelstraat mijn consumentenverlangens aanwakkert, als het gesprek op verjaardagen over nieuwe huizen en fraaie vakantiebestemmingen gaat, als mijn werk mij uitdaagt succesvol te zijn en carrière te maken en als – om niet meer te noemen – de gelijkenis van de talenten (Mat. 25) mij meer aanspreekt dan het verhaal van de rijke jongeling (Mat. 19), dan ben ik benieuwd wat de kerk daartegenover stelt. Ik kan op zondag natuurlijk braaf in de kerk zitten en met een uitgestreken gezicht verklaren dat ik als christen tot eer van God wil leven. Maar wat is zo’n verklaring waard als ik mij in het alledaagse leven laat meeslepen door verlangens die meer op mijzelf en mijn comfort zijn gericht dan op God en zijn rijk?

Mijn punt is niet dat we de lat wat hoger moeten leggen en strengere criteria moeten opstellen voor wat christen-zijn inhoudt. Het punt is veeleer dat de kerk vaak ruim voldoende aandacht schenkt aan wat ik kortweg ‘hoofd’ en ‘handen’ noem: aan ideeën, opvattingen en dogma’s enerzijds (‘hoofd’) en aan geboden, leefregels en morele praktijken anderzijds (‘handen’). Maar hoe zit het met het ‘hart’, dat wil zeggen: met verlangen, vertrouwen, hoop en toewijding? Lijkt de kerk soms niet beter in staat te reflecteren op wat mensen denken en doen, op wat ze zeggen en op hoe ze zich gedragen, dan op de verlangens die hen drijven? Zoals de Duit-

se theoloog Bernd Wannewetsch reageert op de vraag naar een theologie van verlangen:

Als ik zeg dat dit dé vraag van onze tijd is, zeg ik daarmee tegelijk dat wij nog nauwelijks beseffen voor wat voor een uitdaging deze vraag ons plaatst. Dat blijkt wel uit de prediking in vrijwel alle kerken in het kapitalistische Westen, die wel gaat over wat mensen doen of denken, maar nauwelijks ingaat op de *economy of desire*. Het westerse christendom is een religie van hoofd en handen geworden, van rationaliteit en moraliteit, ten koste van het hart, het centrum van de mens.²

Ik zie deze analyse bevestigd in de manier waarop de kerk over ‘secularisatie’ spreekt. Enerzijds focussen analyses van ontkerstening en kerkverlating vaak op Charles Darwin (‘het kwalijke evolutiedenken’), Friedrich Nietzsche (‘het moderne nihilisme’) en hun eigentijdse erfgenamen – op secularisatie van het denken dus. Anderzijds bestaat er een levendige interesse in secularisatie van de moraal: in ‘ontheiliging’ van de zondag en ‘seksualisering’ van de publieke ruimte. Maar naast een secularisatie van het hoofd en een secularisatie van de handen bestaat zoiets als een secularisatie van het hart: een verlangen dat zich afwendt van God en toewendt naar zaken die behoren tot het *saeculum* (de tijd tussen Christus’ komst en wederkomst). Zou het in onze ‘culture of desire’ niet raadzaam zijn wat vaker over deze derde variant te spreken?

Het tweede wat mij motiveert naar een theologie van verlangen op zoek te gaan, ligt in het verlengde hiervan. Als zovelen heb ik een zwak voor de metafoor van ‘verhalen’. Als ik bijvoorbeeld wil begrijpen wat ‘zelfontplooiing’ is en waarom populaire bladen zelfontplooiing in alle toonaarden aanbevelen, dan vat ik deze zelfontplooiing niet op als idee, maar als verhaal. Want zelfontplooiing is méér dan een cluster van opvattingen over de aard van de mens en de zin van het leven. Ze is een verhaal of, iets tech-

2 Herman Paul en Bart Wallet, *Oefenplaatsen. Tegendraadse theologen over kerk en ethiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), 99.

nischer gezegd, een narratief sjabloon, voor zover ze mensen een mal aanreikt waarin ze hun eigen leven kunnen passen, voorbeelden biedt van hoe ze een ‘ontplooid’ bestaan kunnen leiden en schaduwloos geluk belooft aan mensen die hun leven naar zulke modellen voegen.³

In de theologie hebben mannen als George Lindbeck, Hans Frei, Stanley Hauerwas en David Kelsey de verhaalmetafoer in de jaren zeventig en tachtig op de agenda gezet, als tegenwicht tegen een christelijke ethiek die zichzelf tot ‘principes’ en ‘beginselen’ gereduceerd had. Sindsdien is het gebruikelijk geworden over ‘the Biblical narrative’ te spreken, over het christelijke leven als een zaak van ‘finding our place in the Biblical story’ en over christelijke karaktervorming als inwijding in een ‘a story-formed community’.⁴ Hoewel deze verhaalmetafoer veel winst heeft geboekt, vinden narratieve theologen één ding bij uitstek lastig: ze slagen er vaak niet goed in te verklaren *waarom* mensen hun leven voegen naar het narratieve sjabloon van zelfontplooiing of *waarom* het verhaal dat de etalages in de Haarlemmerstraat mij voorhouden zo aantrekkelijk is. Wat verklaart de aantrekkingskracht van verhalen?

Mijn hypothese luidt dat verhalen aan *verlangens* appelleren en dat zij deze, op hun beurt, mede vormgeven. Verhalen als zelfontplooiing roepen verlangens naar status en succes in ons wakker en manipuleren deze verlangens zó dat ze steeds belangrijker voor ons worden. Vandaar mijn vraag: Wordt het na een ‘theologie van verhalen’ geen tijd voor een ‘theologie van verlangen’? En zo ja, hoe zou zo’n theologie van verlangen er dan kunnen uitzien?

WIJSHEIDSTHEOLOGIE

Wat een naïeve vraag, zou iemand kunnen tegenwerpen. Er zijn toch honderden, zo niet duizenden christelijke denkers, in heden

3 Herman Paul, ‘Leef je eigen leven. Zelfontplooiing als narratief sjabloon’, *Kerk en Theologie* 65 (2014), 5-17.

4 Craig G. Bartholomew en Michael W. Goheen, *The Drama of Scripture. Finding Our Place in the Biblical Story* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2004); Stanley Hauerwas, ‘A Story-Formed Community: Reflections on *Watership Down*’, in *The Hauerwas Reader*, ed. John Berkman en Michael Cartwright (Durham; London: Duke University Press, 2001), 171-199.

en verleden, voor wie verlangen een kernbegrip is? Sla één terloopse blik op de geschiedenis van de kerk – op Augustinus en Gregorius van Nyssa, op Gregorius de Grote en Bernardus van Clairvaux, op Ignatius van Loyola en de spiritualiteit van de Societas Jesu, op Martin Luther en het piëtisme van Picander, de tekstdichter van Johann Sebastian Bach – en je ziet dat verlangen in alle talen bepreekt, bezongen en ontleed is.⁵ Of ga, als deze voorbeelden te oud zijn, te rade bij eigentijdse theologen als Don Cupitt en Wendy Farley: ook hun denken cirkelt om *desire*. Is verlangen, kortom, wel zo stiefmoederlijk bedeed als de vraag suggereert?

Ooit was verlangen inderdaad een kernbegrip in de christelijke theologie. Wie enige generalisatie niet schuwt, zou kunnen zeggen dat theologen tenminste tot de dertiende eeuw hun vak beoefenden in wat wel een *celebratory style* is genoemd: een evocatieve stijl die niet primair gericht was op kritische analyse, maar op verbeelding van het heilige, op lofprijzing van God en op heiliging van het leven.⁶ Niet het traktaat, maar de meditatie was het kenmerkende genre van deze stijl. Niet de universiteit, maar de kerk was de plaats waar zij gedijde. Niet kennis (*scientia*), maar wijsheid (*sapientia*) was het doel waarnaar theologen werden geacht te streven.

Grof gezegd veranderde dit met de opkomst van de Europese universiteiten en hun nieuwe denk- en argumentatiestijlen. ‘The progressively scholastic approach to theology in the burgeoning universities of Europe slowly eroded the patristic and medieval sense of the interconnectedness of theology, wisdom and love.’⁷ Weliswaar liep theologische reflectie voor scholastici als Thomas van Aquino nog altijd op lofprijzing uit. Al was de *Summa*

5 Jean Leclercq, *L'amour des lettres et le désir de Dieu. Initiation aux auteurs monastiques du Moyen-Age* (Paris: Éditions du Cerf, 1957); E. Edward Kinerk, ‘Eliciting Great Desires. Their Place in the Spirituality of the Society of Jesus’, *Studies in the Spirituality of Jesuits* 16 nr. 5 (1984), 1-29.

6 Rowan Williams, *On Christian Theology* (Oxford; Malden, MA: Blackwell, 2000), xiii-xiv.

7 David F. Ford, *Christian Wisdom. Desiring God and Learning in Love* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 269.

Theologiae een strak geregisseerde *disputatio*, ze streefde naar een contemplatieve vorm van wijsheid die liefde tot God wilde aanwakkeren.⁸ Desalniettemin hielp de scholastieke vraag- en antwoordvorm een andere stijl van theologiebeoefening in het zadel. Beeldbepalend werd niet de evocatieve, maar de kritische, logisch argumenterende stijl. Volgens de Britse theoloog David Ford kreeg de ondervragende modus ('Heeft God een lichaam?') geleidelijk voorrang boven de wensende wijs ('Uw wil geschiede').⁹

Deze ontwikkeling had ingrijpende gevolgen voor het relatieve belang van 'verlangen' als theologisch thema. Gold verlangen als een kernbegrip zolang theologie werd opgevat als oefening in wijsheid, het thema verdween uit het centrum van de belangstelling toen kennis een voorname doel werd en theologie in toenemende mate aan universiteiten werd beoefend. Natuurlijk waren er augustiniaans geïnspireerde theologen als Martin Luther en Johannes Calvijn voor wie verlangen een belangrijk thema bleef. In toenemende mate verplaatste verlangen zich echter uit het theologische vocabulaire naar het idioom van (zeden)predikers, die verlangen vaak versmalden tot zondig, 'vleselijk' verlangen.

Dit hing samen met een tweede ontwikkeling: een boedelscheiding tussen 'rede' en 'gevoel', waaraan zowel de Verlichting als het piëtisme in vroegmodern Europa een steentje bijdroeg. Verwees verlangen traditioneel naar het menselijk hart als de bron waaruit rede en gevoel beide opwellen, in de zeventiende en achttiende eeuw werd verlangen steeds vaker geassocieerd met emotie – dus met die aspecten van het menselijk bestaan die zich aan de rede onttrekken. Wellicht helpt dit te verklaren (om een reuzenstap door de tijd te maken) waarom verlangen in de twintigste eeuw vooral in theologische protestbewegingen een comeback maakte: bij existentialisten, bevrijdingstheologen en 'postmodernisten' als de eerdergenoemde Cupitt en Farley, die sterk vergelijkbare tegenstellingen tussen rede en gevoel hanteren. Voor Cupitt is *desire*

8 Matthew Levering, *Scripture and Metaphysics. Aquinas and the Renewal of Trinitarian Theology* (Malden, MA; Oxford; Carlton: Blackwell, 2004), 23-46. Zie ook Kieran Conley, *A Theology of Wisdom. A Study in St. Thomas* (Dubuque, IA: Priory Press, 1963).

9 Ford, *Christian Wisdom*, 45-50, 269-271.

zelfs zozeer een tegenpool van rationaliteit, dat hij een 'theologie van verlangen' welhaast een contradictio in terminis vindt.¹⁰

Wie, zoals ik, wil begrijpen hoe verlangen aan denken en handelen voorafgaat, heeft bij deze jongste revival daarom weinig baat. Mijn vraag is niet hoe verlangen het menselijk denken ontregelt, maar hoe ik als christen, fietsend door de Haarlemmerstraat, kan omgaan met verlangens die in mij getriggerd worden. Mijn vraag is of een theologie van verlangen handvatten zou kunnen bieden voor een kerk die christenen wil toerusten voor een leven in een 'culture of desire'. Zou ik hiervoor dan soms te rade moeten bij theologen uit een tijd waarin theologie nog een oefening in wijsheid was?

AUGUSTINUS

Wie naar een premoderne theologie van verlangen op zoek gaat, komt al snel terecht bij Augustinus, wiens bekende onderscheid tussen 'gebruiken' (*uti*) en 'genieten' (*frui*) gestoeld is op een mensbeeld waarin verlangen een centrale plaats inneemt. De bisschop van Hippo ziet de mens als een *animal desiderans*, een verlangend wezen. Anders dan de pelagianen, die hij bestrijdt, beschouwt hij niet de wil, maar het verlangen als fundamenteel. Wat mensen willen, is volgens Augustinus een afgeleide van wat zij verlangen. Staan mensen in dubio, omdat ze niet weten wat ze willen, dan is dat omdat hun verlangen naar verschillende dingen uitgaat. Zoals een modern Augustinus-commentator samenvat: 'There is no faculty of the will, distinct from desire, which we use to determine our action.'¹¹

In het achtste boek van zijn *Confessiones* beschrijft Augustinus hoe zijn godsdienstige halfslachtigheid – God wel kennen, maar Hem toch niet echt willen dienen – veroorzaakt werd door verlangens die verscheurd werden tussen God en de wereld. Niet alleen was zijn wil geboeid door verkeerde verlangens; de macht van de

10 Don Cupitt, *The Long-Legged Fly. A Theology of Language and Desire* (London: SCM Press, 1987), 109.

11 James Wetzel, *Augustine and the Limits of Virtue* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 8.

gewoonte belette hem deze *concupiscentia* uit zijn hart te bannen. ‘Want uit verkeerdheid van de wil is de wellust ontstaan en door het dienen van de wellust de gewoonte en bij gebrek aan weerstand tegen de gewoonte de dwingende noodzaak.’¹² Status, wellust en weelde kunnen mensen dusdanig in hun greep hebben dat het verlangen naar God verstikt raakt.

Mensen zijn echter onvrij zolang hun verlangen geboeid wordt door zaken van voorbijgaande aard. God heeft mensen zó geschapen, dat hun verlangen alleen in Hem tot vervulling komt (‘Ongerust is ons hart totdat het zijn rust vindt in U’).¹³ Want anders dan de namaakgoden van geld, macht en aanzien houdt God hun verlangen niet gevangen. Integendeel, Hij bevrijdt het ‘from the tyranny of things to the true use of things.’¹⁴ Mensen gaan het voorbijgaande ‘gebruiken’ in plaats van ‘genieten’, zegt Augustinus, als ze ontdekken dat hun verlangen op God is aangelegd en in Hem zijn ware vreugde vindt.

MEER VAN HETZELFDE

Stellig zou een *retrieval* (‘herwinning’, ‘herneming’) van zulke augustiniaanse noties voor de kerk van grote betekenis kunnen zijn. Toch is zo’n exercitie niet zo eenvoudig als ze lijkt. Door de historische ontwikkeling die ik hierboven schetste én door het consumptisme waarmee ik deze inleiding begon, klinkt het woord ‘verlangen’ in onze oren namelijk heel anders dan voor een vijfde-eeuwse Noord-Afrikaan. De Amerikaanse theoloog Vincent J. Miller stelt daarom terecht de vraag of wij nog wel in staat zijn te begrijpen wat Augustinus met verlangen bedoelde.

Het probleem waar Miller op doelt, is een variant op het traditionele hermeneutische probleem dat interpreteren van historische teksten hun eigen ‘horizonten’ meebrengen: hun eigen ideeën over

12 Aurelius Augustinus, *Belijdenissen*, vert. Gerard Wijdeveld, 4^e druk (Amsterdam: Ambo; Leuven: Kritak, 1997), 174 (8.5.10).

13 *Ibid.*, 29 (1.1.1).

14 Ola Sigurdson, ‘The Passion of the Christ. On the Social Production of Desire’, in *Saving Desire. The Seduction of Christian Theology*, ed. F. LeRon Shults en Jan-Olav Henriksen (Grand Rapids, MA; Cambridge: William B. Eerdmans, 2011), 31-54, aldaar 37.

hoe de wereld in elkaar zit en hun eigen intuïties over wat woorden als ‘verlangen’ betekenen. Wat dit laatste betreft, zegt Miller, is onze horizon meer dan wij doorgaans beseffen gevormd door een consumentistische kijk op verlangen. Het probleem hiervan is niet, zoals je zou denken, dat ze haaks staat op Augustinus’ notie van verlangen. Het probleem, volgens Miller, is dat ze er zo sprekend op lijkt, dat wij het verschil vaak nauwelijks doorhebben.

Want zoals Augustinus verklaart dat verlangen niet tot rust komt in aardse goederen, zo wordt ook consumentistisch verlangen door concrete producten nooit bevredigd: ‘Consumer desire is, surprisingly, not really about attachment to things, but about the joys of desiring itself. Ik kan mezelf wel inbeelden dat ik immuun ben voor reclames, omdat ik zelden of nooit een impulsaankoop doe. Maar dat zou de impact van deze reclames onderschatten. Belangrijker is namelijk dat zij mijn dagelijkse routine ter discussie stellen:

At the borders of everyday life, they array a promised land of pleasures – shiny, sleek, and seductive. Images of products we will never buy associated with flesh we will neither resemble nor touch nevertheless train us to fix our desires out there, beyond where we are. Always beyond the mundane particulars of our own place, relationships, and narratives.¹⁵

Net als de Alphacursus vragen reclames dus: ‘Is er meer?’ Net als Augustinus roepen ze dat ordinaire spullen onze diepste verlangens niet kunnen bevredigen. Er is meer tussen hemel en aarde: nieuwe ervaringen, onbekende territoria...¹⁶

Eén groot verschil is dat verlangen naar God een verlangen naar verandering is – naar Gods wil die werkelijkheid wordt, al gaat dat ten koste van comfortabele zekerheden en dierbare zelfbeel-

15 Vincent J. Miller, *Consuming Religion. Christian Faith and Practice in a Consumer Culture* (New York; London: Continuum, 2004), 7, 124.

16 *Ibid.*, 128. Zo ook William T. Cavanaugh, *Being Consumed. Economics and Christian Desire* (Grand Rapids, MI; Cambridge: William B. Eerdmans, 2008), 49-50.